

Я.В. Пилипчук

СУСПІЛЬНИЙ ЛАД ТА ДЕРЖАВНА ОРГАНІЗАЦІЯ КИПЧАКІВ ІХ–ХІІІ ст.

Досі маловивченим є кипчацьке суспільство у ІХ–ХІІІ ст. Причиною цього є фрагментарність свідчень писемних джерел. Як і у випадку з печенігами, ми вимушені реконструювати їхню історію тільки зі слів сусідів. Останні досить часто не надавали особливого значення подіям у степах і описували історію кипчаків, тільки коли доводилось безпосередньо взаємодіяти з ними. Завданням цієї студії є аналіз самого характеру кипчацького соціуму, а також суспільної ієрархії у ньому.

Питання державності у кипчаків неодноразово ставало предметом дослідження. Серед найважливіших робіт необхідно виокремити доробки Г. Федорова-Давидова, П. Голдена, Б. Кумекова, С. Ахінжанова [Ахінжанов 1989; Федоров-Давыдов 1966; Голден 2004; Кумеков 2003]. П. Голден вказував, що у кипчаків була відсутня державність, а політичні структури кипчаків можна охарактеризувати як конфедерації племен [Голден 2004]. Б. Кумеков вважає, що державна традиція була успадкована кипчаками від кімаків. Він також дотримується гіпотези про існування у кипчаків і кімаків писемності. На його думку, ці народи були спадкоємцями давньотюркської державної традиції [Кумеков 2003].

Щодо писемності, то у мемуарах Жана де Жуанвіля є вказівка на те, що до могили померлого знатного кипчака клали лист. Абу Дулаф, зокрема, зафіксував писемність у кімаків. Проте у західноєвразійських степах досі не виявлено рунічних надписів, які можна було б приписати кипчакам. Відповісти на питання щодо причин відсутності рунічних надписів у кипчаків дають можливість дані компаративного аналізу. Маємо зауважити, що навіть в аланів не існувало власної системи письменності, вони використовували грецьку систему письма. Навіть Зеленчуцький надпис був зроблений грецькими літерами [Камболов 2006; Кумеков 2003; Жан де Жуанвиль 2007, 118; Гугуев 2007, 377–379; Гугуев 2009, 137–139].

Оскільки кімаки були продовжувачами давньотюркської державної традиції, то вони мали успадкувати й традиції писемності. Абу Дулаф вказував, що кімаки писали тростинами, а це значить, що вони вже не використовували для письма камені. Ось чому в степах не було знайдено текстів кімаків. Можливо, використовуючи для письма якийсь інший матеріал, зокрема пергамент, кочівники все ж мали брати приклад з сусідів і не стояли осторонь від прогресу [Кумеков 2003].

На питання, чому до нас не дійшли кімацькі тексти, відповідь можна знайти в історії інших тюркських держав. Від мови волзьких болгар домонгольського періоду збереглись тільки дані епіграфіки, записані арабографічним письмом на каменях, та поема Кул Галі “Кисса-і Йусуф”. У той же час Абу Хамід ал-Гарнаті, який особисто відвідав Волзьку Болгарію, вказував на те, що болгары були освіченими людьми, та навіть посилався на історію болгар Йякуба б. Нугмана [Давлетшин 1990; Гарнати 1971].

З усього обширу кореспонденції Улусу Джучі до нас дійшли тільки ярлики ханів митрополитам та венеційським купцям. Характерно, що ці документи збереглись у зібраннях, що перебували поза межами степу [Григорьев, Григорьев 2002; Григорьев 2004]. Жодної історичної хроніки Улусу Джучі поки що не виявлено. Для відтворення

історії цієї держави дослідники мусять користуватися доробками вчених держав- правонаступниць Улусу Джучі – Кримського ханства, Касимівського ханства, держав Шейбанідів, казахських ханств [Иванич 2001; Зайцев 2009; Кононов 1958; Абу-л-Гази 1768; Утемиш-Хаджи 1992; Усманов 1972].

При цьому варто врахувати, що відсоток осілого населення у Волзькій Булгарії та Улусі Джучі був більшим, ніж у кімаків. Ворожнеча між кипчацькими ханствами та племенами не сприяла збереженню писемної традиції. XI ст. було часом нестабільності у степах. Та й перша половина XIII ст. також не особливо сприяла розвитку історіографії у кипчаків [Minorsky 1942, 29–30; Тизенгаузен 1884, 540–541; Маркварт 2002].

Написи на пергаменті зберігаються значно гірше, ніж написи на каменях, оскільки для їхнього збереження необхідні особливі умови. Забезпечити наявність бібліотек кочові володарі не могли. За умов політичної нестабільності надійніше було передавати інформацію усно, у формі пісень. Цей факт зафіксував галицько-волинський літописець в оповіді про Отрока [Ипатьевская... 1962, 716]. У той же час не можна сказати, що писемність у кипчаків зовсім зникла. П. Голден вважав інформацію про поховання знатного кипчака важливим свідченням грамотності у кипчаків, яка звичайно мала бути привілеєм знаті, як і усюди в тогочасному світі. До того ж, як ми могли переконатись, наявність писемності могла служити практичним цілям, а саме написанню листа, що мав супроводжувати небіжчика у потойбічний світ [Жан де Жуанвиль 2007, 118; Гугуев 2007, 377–379; Гугуев 2009, 137–139].

Щодо того, яка система писемності використовувалась кімаками та кипчаками, відомостей немає. Можна тільки припустити, що кипчаки цілком могли використовувати писемність сусідів, наприклад арабографічну писемність у Центральній Азії або грецьку мову ромеїв у Східній Європі. На коштовному каптані, знайденому у похованні Чингульського хана, грецькими літерами було вигаптувано ім'я Йона, що, очевидно, позначало власника цієї речі. Сам власник мав вміти читати, щоб мати можливість перевірити роботу майстра, який виготовив каптан [Отрощенко, Рассамакин 1986; Отрощенко, Рассамакин 1991]. Історіографія навряд чи існувала в кипчацьких ханствах, проте аристократи повинні були володіти елементарними навичками письма.

Однак писемність не завжди є ознакою державності. Так, у давніх лівійців (предків берберів), кельтів та давніх германців існували власні системи писемності (лівійське письмо, огамічна писемність, германська рунічна писемність), але держави у європейському розумінні у них не було. Це були лише племінні союзи, які сучасні історичні соціальні антропологи назвали б вождівствами [Ливийские письмена; Соловьёва 1980; Ogham].

Кипчаки ніколи не були об'єднанні під владою одного правителя. Рабі Петах'я вказував, що кедари не мають королів, а тільки шляхетні родини. Кипчацький соціум очолювали харизматичні вожді та клани [Раби Петахья 2004]. Атрак Шарганідзе (Отрок Шаруканович слов'янських літописів) був названий “умтавреси”. Мтаваром у Грузії називали князя, а “умтавреси” – це позначення найкращого з усіх князів. Тож Отрока було названо одним із багатьох правителів кипчаків [Анчабадзе 1960, 124].

Аналогічно слов'янський літописець вважав Юрія Кончаковича одним із найсильніших правителів кипчаків. Цікаво, що убиті в 1103 р. кипчацькі ватажки названі князями. Так само князями були названі кипчацькі вожді при описі подій 1107 р. Князем названий кипчацький вождь Сокал (Іскал, Сукал), який і розпочав русько-кипчацькі війни. Навіть у “Повчанні Володимира Мономаха” кипчацькі володарі названі князями. Руси у вимірі титулатури не бачили особливої різниці між своєю та кипчацькою аристократією [Ипатьевская... 1962, 255, 258, 740–741; Поучение Владимира Мономаха; Лаврентьевская... 1962, 248–250].

Маємо зазначити, що хан Котян Альбериком де Труа Фонтене був названий “regem” (тобто королем) [Albrić 1874, 946]. Рогерій у своїй хроніці назвав Котяна королем кип-

чаків (“Kuthen Cumanorum rex”) [Rogerii 1892, 549]. Жан де Жуанвіль назвав королем одного з кипчакських вождів на службі у Латинської імперії [Жан де Жуанвіль 2007, 118]. Швидше за все, використання титулу “король” стосовно кипчакських володарів не мало якогось особливого змістового навантаження і позначало просто вождя племені. Також не варто надавати особливого значення терміну “імператор”, який використовувався в одному з документів. Ержебета була названа “*filia imperatoris Cumanorum*”. Імператор у цьому контексті – не більше ніж племінний вождь, оскільки достеменно відомо, що її батьком був Сейхан, який в іншому документі названий “*dux*”, тобто князем [Paloczi-Horvath 1989, 77–78].

Проте угорські хроністи були значно обережнішими у питаннях термінології. Стосовно правителів кочівників вони здебільшого використовували титул “*dux*” (герцог, князь). Автор Пожонської хроніки та Сімон де Кеза вважали, що місцевості до Біхара і провінцію Нір спустошили бесси (бешеньє, печеніги). Автори Будської та Дубницької хронік, а також Янош Туроці вказували, що на Угорщину напали саме куні. Похід датований 1070 р. Очолював кунів такий собі Озул. Угорський хроніст називав його сервієнтом князя кунів Дьюлі. Хроніст повідомляв, що Озул не очікував нападу угорців. Янош Туроці називав його принцепсом [Spinei 2009, 117–118; Joannis de Thwroc 1766, 142–144; Шушарин 1997, 327; Chronicon Pictum 1883, 171–173; Расовский 2012, 57–58]. За припущеннями деяких вчених, у 1085 р. відбувся похід кочівників Кутеска до Угорщини. У джерелі його названо *Ducem Cunorum*, тобто князем кунів [Joannis de Thwroc 1766, 161–163; Шушарин 1997, 327; Chronicon Pictum 1883, 194–195]. Лише похід кунів 1091 р., який здійснив дукс (князь) Копульх, син Крула (Кола), можна пов’язати з кипчаками. У цьому поході кипчаки спустошили Трансільванію [Шушарин 1997, 327–328; Spinei 2009, 121; Joannis de Thwroc 1766, 163–164; Chronicon Pictum 1883, 196–197]. Цікаво відзначити, що майже в усіх випадках вторгнення в Угорщину угорські хроністи називали вождів кунів князями, але не королями [Joannis de Thwroc 1766, 142–144, 161–164; Шушарин 1997, 327–328]. В угорській “Грамоті про куманів” аристократію кипчаків було визначено як *domini et nobiles* (“пани” та “знать”) [Spinei 2003, 236].

Гардізі титулував правителя кімаків як “Інал-Ябгу” [Гардизи 1973]. У той же час правителя кипчаків у складі Кімацького каганату анонімний перський хроніст називав маліком, тобто правителем області [Худуд ал-Алам 1937, глава 18, коментарий]. Ал-Джуджані називав свого володаря Улуг-хана Аджама ханом ільбарі та падишахом йемеків [Tabakat-i Nasiri... 1881, 961, 1294]. Гардізі йменував правителя кімаків епохи становлення держави Шад-Тутуком [Кумеків 1972, 35–36; Гардизи 1973]. У “Кордонах світу” правителя кімаків називали каганом [Худуд ал-Алам 1937, глава 18]. У “Таємній історії монголів” правитель канглів названий Хан-меліком [Сокровенное сказание... 2002, 138–139]. Джувейні та Рашид ад-Дін називали Бачмана одним із амірів кипчаків [Тизенгаузен 1941, 24, 35–36].

Араби та перси не визнавали за правителями східних кипчаків каганського титулу. Такий титул, за даними анонімного перського географа, мав тільки правитель кімаків [Худуд ал-Алам, глава 18, коментарий]. Титул “Інал” позначав верховного правителя, але тільки у значенні “принц” (князь) або “намісник”. Необхідно наголосити на тому, що влада у євразійських кочівників передавалася у межах одного роду. Титул “хан” у кочовому суспільстві був аналогом європейського “король”. Тоді стає зрозумілим, чому Котьяна та Йону було названо королями. Для своїх підданих вони були ханами. Кипчаки та кімаки зберегли тюркську систему титулів. Проте з огляду обставини вони не могли так широко задіяти кадри з осілих мешканців, як це робили кок-тюрки та токуз-огузи. Система титулів у кипчаків була менш складною, ніж в огузів [Худуд ал-Алам 1937, глава 18, коментарий; Гардизи 1973; Кумеків 2003; Tabakat-i Nasiri... 1881, 961, 1294; Кычанов 1965; Pelliot, Hambis 1951, 97–98, 102–103]. Адмініструванням підвладних територій мали займатися кочові правителі крил та уділів. У Східній Європі алани, напевне, не

мали такого високого статусу, як согдійці у каганатах тюркютів, кок-тюрків та токуз-огузів. Швидше за все, їхні функції обмежувались торгівлею та супроводом мандрівників. Ці їхні заняття були зафіксовані православним єпископом Федором та домініканцем Ріхардом [Єпископа Феодора... 1898; Аннинский 1940, 77–81].

Питання, чи варто вважати конфедерації кипчаків державами, досі актуальне. Політична та соціальна організація кочових суспільств суттєво відрізнялась від європейських чи близькосхідних стандартів. Кочівники були мобільними підданими, і якщо їх не задовольняв якийсь правитель, вони відкочовували до іншого володаря. Вождь виконував функцію розподілу багатства, проте він мусив набагато більше рахуватися з простолюдом, ніж це було прийнято в арабів чи європейців. Майже кожен кочівник був озброєним. За таких умов жорстка експлуатація була неможлива. Соціальна залежність виявлялась у формі випасання худоби свого пана. До того ж залежність мала не тільки індивідуальний, а й колективний характер. Підкорені племена були залежними від своїх завойовників [Кумеков 2003].

Поява централізованої кочової імперії була явищем нехарактерним для західноєвразійських степів. Більш сприятливі умови східноєвропейських степів забезпечували умови для самостійного ведення господарства. Місцевим кочівникам майже не було потреби об'єднуватись в імперську конфедерацію, для того щоб протистояти ворогу. На місцевому ґрунті утворилась тільки держава гунів. Ці нащадки хунну, які мігрували до Східної та Центральної Європи з Надуралля, тривалий час були роз'єднані політично та поділялись на кілька ворогуючих племінних союзів. Об'єднати їх у єдиний політичний організм зміг лише Аттіла. Про систему титулів у гунів нам мало що відомо. Тюркських назв титулів у гунів не збереглося, тому ми вимушені користуватися грецькою та латинською термінологією. Племінних вождів Васіха та Курсіха було названо архонтами. У той же час володарів з подібною владою також називали царями (*regulus*). Такими правителями були Баламбер та Ульдін. Коли гунські племена були об'єднані в єдиний союз, у них існувала система співправителів. Такими були Октар та Руя, Аттіла та Бледа. У 445 р., після вбивства Бледа, Аттіла став одноосібним правителем. Він створив імперську конфедерацію, а його титул мав дорівнювати імператорському у римлян та каганському у більш пізніх тюрків. За таких умов правителі окремих гунських племен мали титул “короля”, який позначав правителів “варварських племен”. Перетворення держави гунів на імперію стало можливим тільки завдяки таланту та харизмі Аттіли [Sinor 1990, 177–205].

Аналогічний шлях повторила квазіімперська конфедерація тюрко-булгар – “Велика Булгарія”. Тривалий час тюрко-булгари жили окремими племенами. У VI ст. одну частину з них підкорили авари, а інша перебувала під владою тюркютів. Тільки коли ці дві держави занепали, Кубрат зміг об'єднати більшість тюрко-булгар у єдину державу. Проте після його смерті “Велика Булгарія” розпалась і більшість її земель захопили хозари. Який титул мав Кубрат, складно сказати. Однак якщо звернути увагу на більш пізні дані, то ми маємо вказівку на кілька титулів. Алмуш мав титул “ельтебер”. Проте він був вождем тільки одного з племен волзьких булгар. У дунайських булгар верховний правитель мав титул “кан”, а командувач військами – “кавхан”. Омуртаг був названий “*kanasybigi*”, тобто правителем від Бога. Візантіїці зіставляли титул кана з архонтом. Кавхан був одним із бойлів, тобто беків. Титул Кубрата, на нашу думку, мав бути “кан” тобто хан. Зважаючи на те, що огурські народи у цілому були близькі до гунів, можна припустити, що й Аттіла міг носити титул кана [Golden 1990, 257–259, 261–263; Ибн Фадлан 1939; Степанов 2005, 317–325].

Ще одним цікавим прикладом є Аварський каганат. Ми вважаємо, що правлячі клани аварів були нащадками жужуанів. Проте значна кількість кочового населення складалася з огурських народів. Аварська система титулів була майже такою ж складною, як і в західнотюркському каганаті. Правитель держави мав титул кагана. Його влада

була автократичною на початку існування держави. Проте у VIII ст. вона похитнулася, і югур та тудун почали претендувати на більший обсяг повноважень. Другою особою у державі був югур. Якщо каган мав реальну політичну владу, то югур був швидше сакральним лідером. Проте його вплив поширювався на північно-східні провінції каганату. Більшого значення титул югура набув вже за епохи занепаду. Третьою особою у державі був тудун. У європейській термінології йому відповідав титул принцепса. Це був один із правителів провінцій. Можливо, так називали усіх правителів провінцій. Наступним в ієрархії титулів був тархан. Носії цього титулу були представниками знатних аварських родів і вважалися підданими кагана. Крім того, в Аварському каганаті існувала рада старійшин, де були присутні представники знатних родів [Szadeczky-Kardoss 1990, 206–228; Лукина 2009, 66, 70–73].

Міцні державні структури існували у Хозарському каганаті. Хозари ж входили до кочової імперії тюркютів. Їхні володіння були одним з уділів цієї імперії, який під час кризи Західнотюркського каганату відокремився від центру. Династія у хозарів мала тюркютське походження, й, очевидно, звідти ж була запозичена імперська ідея. Окрім титулу “каган”, у хозарів існували ще й інші титули. Одним з них був титул “каган-бега”, який ще позначався як “малік” (“шад”) у мусульманських джерелах. Були ще сановники K-nd-r і Jawsh-gh-r. У “Кембриджському документі” був зафіксований посадовець булшці. Державні структури аварів та хозарів були привнесені із Внутрішньої Азії [Golden 1990, 260–261, 263–270; Прицак, Голб 2003, 141, 147–148, 157–158].

Печеніги не були об’єднані в одне політичне ціле. Вони були роздроблені на багато племен. Племена, у свою чергу, поділялися на роди. Костянтин Порфірородний назвав племена фемами, а роди – округами. Печенізькі володарі мали свою систему титулів, яка була схожою на хозарську, щоправда без титулів верховних володарів. Печеніги використовували титули “чор”, “бойла”, “юла”. О. Прицак припускав у печенігів наявність спільних інституцій та системи спільного правління [Константин Багрянородный 1991, глава 37; Golden 1990, 273; Prirsak 1976, 12–15]. Вожді огузьких племен лише формально корились ябгу. Огузьку конфедерацію роздирали суперечності. Яскраве підтвердження цього міститься в описі подорожі Ібн Фадлана до Волзької Булгарії. Вказано, що один огузький вождь не поважав іншого [Ібн Фадлан 1939; Golden 1990, 275–276]. Ібн Фадлан під час подорожі до волзьких булгар зафіксував в огузів титули “ябгу”, “Кударкін”, “Інал”, “Тархан”. У X ст. огузькі правителі не мали права носити титул “каган”. Так могли називатися тільки правителі хозарів та кімаків [Ібн Фадлан 1939; Golden 1972, 74]. Огузький володар мав лише титул “ябгу”, у той час як правитель хозарів титулувався каганом [Golden 1990, 275–276]. Маємо зауважити, що і правитель кімаків спочатку мав титул не кагана, а шада. Його ще називали тутуком. Тутук – це титул намісника. Отже, імперської легітимності кімацький володар не мав. За часів створення Кімацького каганату титули каганів мали лише правителі Хозарського та Киргизького каганатів [Гардизи 1973].

Кімацький володар став каганом лише у X ст. Для Кімацького каганату була характерна автономія володарів племен, котрі входили до складу цієї імперської конфедерації. Очевидно, провінціями кімаків у перському географічному трактаті були названі території володінь окремих племен. Також вказувалося, що кипчаки мали свого вождя. Його титул був охарактеризований у перському джерелі як “малік”. Кімацький каганат у структурному відношенні був подібний на Західнотюркютський каганат після адміністративної реформи (поділу на десять провідних племен). Каган був верховним правителем, але не автократом, лише першим серед рівних могутніх правителів у своїй державі [Худуд ал-Алам 1937, глава 18, коментарий]. Причиною зміни статусу кімацького правителя було те, що колишні імперії занепали і не могли становити загрози для кімаків. Хозарський каганат послабили вторгнення огузів-торків та русів. Хозари змогли відновити свою державність за допомогою хорезмійців, котрі змусили їх змінити

релігію: хозари прийняли іслам. У свідомості кочівників перехід до іншої релігії позбавляв володаря легітимності, джерелом якої вважався Тенгри. Так, під час подорожі до волзьких булгар, перебуваючи серед огузів, Ібн Фадлан дізнався, що навернення одного з огузьких вождів до ісламу позбавило його владних повноважень в огузькому соціумі [Артамонов 2001, 588–592; Ибн Фадлан 1939].

Киргизький каганат також був послаблений. Киданська експансія у першій половині X ст. позбавила киргизів володінь у Халха-Монголії. Територію енісейських киргизів перські та арабські хроністи обмежували Кем-Кемджіутом (Тувою) та Киргизом (Міну-синською котловиною). Мобілізаційних можливостей цих регіонів було замало, щоб серйозно загрожувати кімакам. Фактично Кімацький каганат був однією з останніх держав, правитель яких мав титул кагана. Обставини занепаду держави кімаків загадкові. В історичних джерелах вказано, що кай атакували кунів, а куні атакували шари [Minorsky 1942, 29–30; Стеблева 2007, 90–94; Худяков 2003, 126–140].

Беручи до уваги аморфну структуру кімацького об'єднання, можна припустити, що влада кімацького кагана з часом занепадала, подібно тому, як це сталося з владою ябгу в огузькій державі. Обидві ці держави стали жертвами відцентрових процесів. Племенні вожді, яких вже не стримувала влада кагана, розпочали переселення на захід, завойовуючи нові території. Велика частина населення мігрувала на захід з території Кімацького каганату, а етнічна номенклатура східного та західного Дашт-і Кипчак у багатьох випадках схожа. Правителі провінцій Кімацького каганату перетворились на правителів кипчацьких вождівств [Могильников 1981; Кумеків 1990; Кумеків 1993; Маркварт 2002].

Основною формою суспільної організації були племена. Частина з них об'єднувались у конфедерації. На просторах Дашт-і Кипчак їх було кілька [Голден 2004; Маркварт 2002; Pelliot, Hambis 1951, 97–98; Pelliot 1949, 182–183]. Можливо, у кипчаків, як і у тюрко-булгар, для позначення вождя конфедерації використовувався титул “ельтебер”. Цей титул позначав правителя племені, але не більший ранг. Тому й не дивно, що булгарський правитель прагнув мусульманської легітимності й тому дістав титул аміра [Ибн Фадлан 1939; Pelliot 1949, 182–183]. Онук Табар-хана (можливо, Ельтебер-хана) мав ім'я Інаси (Іналджик) [Жычанов 1965; Pelliot, Hambis 1951, 97–98, 102–103].

У донецькому державному об'єднанні правлячою династією були Шаруканіди. Генеалогія її представників була відзначена у Галицько-Волинському літописі. Родоначальником династії був Шарукан, а останнім її представником – Юрій Кончакович. Система передачі влади на початкових етапах наслідувала давньотюрську схему. Від Шарукана влада перейшла не до Отрока – спочатку її успадкував Сирчан, і тільки після цього влада перейшла до Отрока. Таким чином, у кипчаків збереглась давньотюрська традиція передачі влади від дядька до племінника та вервична система успадкування влади. Лише Отрок змінив цей принцип. Маючи змогу спостерігати за системою передачі влади від батька до сина у Грузії, він запровадив цей принцип у своєму вождівстві. Ці зміни дали можливість стабілізувати систему влади у донецьких кипчаків, і вже онук Отрока Юрій Кончакович вважався наймогутнішим серед усіх володарів східноєвропейських степів [Ипатьевская... 1962, 716]. Таким чином, жоден з кипчацьких вождів не зазіхав на титул кагана. Були тільки квазіімперські державні утворення у донецьких та східних кипчаків. Усі вони мали базисом давньотюрську модель, але не змогли еволюціонувати до рівня кочової імперії [Кумеків 2003].

Після падіння каганатів хозарів та кімаків імперська ідея в степах на деякий час зникла. Відновити її могли лише монголи. Династія Джучідів, яка очолила одну з монгольських держав, стала носієм цієї ідеї. Збереження імперської ідеології в степах було можливе тільки за умови того, що одне з вождівств буде очолене легітимною імперською династією на зразок Ашина чи Чингізидів. У кипчаків цього не було. Їх очолювали шляхетні родини Шаруканідів, Асенів, Урусобичів, клан ольберліків [Golden 1980a, 1986, 1990, 1997; Golden 2000].

Варто зауважити, що у кочових суспільствах існувала певна соціальна градація. Суспільна організація була успадкована кипчаками від каганатів кок-тюрків та токуз-огузів. Суспільство поділялось на беків та народ. Беки називалися “atlygh”, тобто “шляхетні”, а прості кочівники – “qara igil bobun” – “чорний народ”. Ті, хто владарював у євразійських степах після падіння держави кок-тюрків та роду Ашина, особливо підкреслювали роль знаті. У написах киргизьких правителів є настанова про те, щоб народ не порушував державні закони. Беки були найвищим станом, влада їм належала по праву народження. У рунічних надписах на честь тюркських каганів вказано, що тільки кагани при допомозі своїх родичів здатні нагодувати народ. До аристократії ї потрапляла більшість багатств. Частина з них хани та беки розподіляли між своїми підданими [Кляшторный 2003, 470–472; Плетнева 1990, 128, 131–132]. Про те, яким був статус аристократа в кипчацькому суспільстві, свідчать знахідки у Чингульській могилі [Отрощенко, Рассамкин 1986, 14–36; Отрощенко, Рассамкин 1991, 269–271].

У випадку поразки від русів частина з аристократів могла бути викуплена. Між руськими та кипчацькими аристократами, ймовірно, існували певні правила, певний “кодекс честі”. Проте це не виключало смерті окремих представників аристократії, як було у випадку з Бельдузом. Бельдуз був згодний за своє звільнення заплатити золотом, сріблом та худобою, Святополк був не проти отримати за Бельдуза викуп, проте перед тим, як прийняти рішення, порадився з Володимиром Мономахом. Володимир наполіг, щоб Бельдуза стратили. Такі випадки траплялися, коли протистояння між русами та кипчаками ставало особливо запеклим. Коли ж ситуація була спокійнішою, то існувала можливість домовитися за гроші. Аристократів могли викупити родичі, свояки або просто союзники. У випадку, коли в полон потрапляв руський князь, він як здобич належав тому, хто його взяв у полон. У 1185 р. Кончак викупив у Чілбука з Тарголове свого свояка Ігоря. У 1190 р. Кобан Урусобич зміг домовитися з русами про свій викуп [Ипатьевская... 1962, 255, 644, 672].

Володимир Мономах у “Повчанні” вказував, що відпустив з полону двох братів Шарукана, трьох братів Бейбарса (Багубарса), чотирьох братів Гиргеня (Овчина). Ці князі були названі найкращими, тобто найсильнішими. Однак князь визнавав за собою і право на жорстокість. Аклана Бурчевича, Кокуся з сином, Азгулуя, князя Таревського, та п’ятнадцять молодих воїнів, котрі потрапили у полон до русів, Володимир Мономах наказав убити, а їхні трупи – кинути у річку Славль. Ставлення до різних кипчацьких аристократів у великого князя було диференційованим. Демонстрація сили поєднувалася з подарунками кочовим володарям, які радше можна було назвати підкупом, за допомогою якого князь забезпечував лояльність одних кочових володарів проти інших. Використовуючи принцип “поділяй та володарюй”, Володимир Мономах забезпечив відносний спокій на степових кордонах Русі [Поучение Владимира Мономаха; Лаврентьевская... 1962, 250–251].

Подібний до давньотюркського суспільства поділ на стани існував і в кипчаків. Кипчаки, як спадкоємці традицій кімаків та давніх тюрків, мали зберегти шанобливе ставлення до аристократії, на що й вказує Рабі Петах’я. Роль беків, мабуть, не зазнала змін і серед кипчаків. Хани конфедерацій та вожді племен, здійснюючи свою владу, спирались на беків. Основним багатством кочової аристократії була худоба. За неї, власне, і воювали кочові володарі. Проте кипчацькі володарі могли й швидко втратити свої багатства. Це могло статися внаслідок набігу сусіднього племені або походу русів. Під час походу Володимира Мономаха на “лукоморських кипчаків” у 1103 р. руси захопили коней, овець, верблюдів, срібло та золото, тобто ювелірні вироби з цих металів, які кипчацькі аристократи носили на собі. Також багатством вважались і жінки, захоплені у рабство під час походів. Як здобич розцінювалися залежні від кипчацької аристократії печеніги та огузи, яких під час походу 1103 р. руси вивели з кочів’їв “лукоморських кипчаків”. Були серед здобичі й чоловіки-руси. Це зазвичай були селяни, захоплені

кочівниками під час набігів. З полону їх звільняли дружинники [Гардизи 1973; Раби Петахья 2004; Ипатьевская... 1962, 255, 265, 559; НПЛ 1950, 265].

Основою суспільства була родина. З кількох родин складалася община. Атрибутом влади вождя кошу був казан [Плетнева 1990, 129]. Із кількох кошів складався рід. Цікаво відзначити, що чорноризець Никон, який був кипчаком за походженням, прийняв чернецтво. Але він це зробив разом з усім своїм родом [Осіп'ян 2005, №1, 6; Кумеков 2006, 477; Плетнева 1990, 130]. Роди та клани об'єднувалися у плем'я (оба). За винятком конфедерації племен, це була найбільша адміністративна одиниця у кочівників. Хани племен та конфедерацій племен організовували з'їзди аристократів, подібні на снєми руських князів [Федоров-Давыдов 1966, 218, 222]. Поняття “чадь”, яке згадується у слов'янських джерелах, складно співвіднести з якимось конкретним тюркським терміном. У “Повчанні Володимира Мономаха” згадано про “Ітларьову чадь”, котра розташовувалась за Голтавом. Літописець міг мати на увазі і клан, і плем'я Ітларя [Почучение Владимира Мономаха; Лаврентьевская... 1962, 249].

“Чорним народом” давні тюрки називали простих кочівників. Народ складався з особисто вільних кочівників, котрих називали ерами. Під час поховання поряд з ером клали його майно. У похованнях багатих ерів у Внутрішній Азії знайдено зброю, кості коней та рештки одягу з коштовних тканин. Коло бідних ерів клали колчан, а замість коня – барана [Кляшторный 2003, 470, 473, 475]. Незаможні ери випасали худобу та прислужували своєму пану у побуті. Їхній стан Махмуд ал-Кашгарі визначав як “ер, подібний рабу”. Зі збіднілих ерів формувалися дружина та челядь пана. Від кількості ерів залежало багатство бека. Проте навіть найбідніші ери були вищими за статусом від рабів [Кляшторный 2003, 476–477].

Простий чоловік міг потрапити в полон. Так, в описах походу Володимира Мономаха на “донецьких кипчаків” згадуються “колодники”. У літописах вказано, що їх брали руками, тобто зв'язували вже після здобутої перемоги. Це були кипчацькі чоловіки, які потрапили в полон. Під час походів русів вони могли втратити своє майно та жінок. Все, що мали, кипчаки возили з собою на підводах. При вдалому поході кипчаки могли стати багатими, проте могли втратити практично все при набізі сусідів чи поході русів. Серед багатств, захоплених під час походу 1169 р., у літописах згадувалися “челядь” та “чаги”. “Чаги” – це рабині жіночої статі, які, очевидно, перебували в такому ж стані у кипчацькому суспільстві. “Челядь” – це прислуга при кочовому володарі. Г. Федоров-Давыдов вважав челядь домашніми рабами кипчаків. Домашні раби, на його думку, входили до складу великої патріархальної родини. Слуги були потрібні й руським дружинникам та князям [Ипатьевская... 1962, 268, 540, 677; Федоров-Давыдов 1966, 222]. Слугами аристократії кипчаків, окрім бідних кипчаків, були підкорені ними печеніги та огузи. Вони здійснювали випас панської худоби, як і пізніше кипчаки при монголах [НПЛ 1950, 62, 265].

Військові поховання поділялися на три типи: 1) поховання з конем або без нього, з луками та стрілами; 2) поховання з конем, загнudzаним та засідланим, із пікою-списом, колчаном і луком, шаблею, іноді кольчугою; 3) поховання з конем, загнudzаним та осідланим, з багато прикрашеною зброєю, з повним набором наступальної зброї, як правило, із шоломом та кольчугою. Зброя нерідко багато прикрашена, в могилу клали багато срібних або золотих речей. Поховання кипчаків характеризувалися входженням до конструкції курганів каміння. Померлого ховали в напрямку на схід, рідше – на захід, поруч з похованим – кістяк коня, іноді для коня викопували окрему яму. Зброя представлена сильно вигнутими шаблями, списами, луком. Для підвладних кипчакам огузів та печенігів були характерні інші риси. Так, у похованнях огузів були присутні кенотафи; голова й коліна коня містились на приступці або в засипці могили. Для огузів характерна невелика кількість жіночих поховань. Печеніги ховали своїх померлих під великими земляними насипами або у впускних похованнях, що характерно для більш

ранніх епох. Небіжчик лежав головою на захід у неглибокій ямі, зліва від нього – голова та коліна коня в анатомічному порядку. Жіночі поховання відсутні. Поруч із покійником клали зброю та кінську зброю. Посуд, прикраси та коштовний одяг у похованнях відсутні. Кінська зброя бідна і зустрічається тільки у найбільш багатих похованнях. Печеніги та огузи-торки кочували разом із кипчаками по тих шляхах кочувань, які були встановлені кипчацькою аристократією [Баран, Козловський 1991, 236–238].

Якщо людина жила у степу осілим чи напівосілим життям, то це було ознакою підлеглості. Тому не дивно, що донські алани не чинили спротиву русам, коли Володимир та Ярополк підійшли до Шарукані, Сугрова та Балина [Пріцак 2008, 218–220; Кумеков 2006, 477]. Полонені руси та донські алани були основним населенням цих міст [Бубенок 2009, 26–39]. Очевидно, і “раби кипчаків”, які видали Тотоура (Татахаера китайського джерела), сина Юрія Кончаковича (Юйліцзи в тексті “Юань-ші”), не були тюрками за походженням [Храпачевский 2009, 228]. Вони не бачили особливої потреби гинути за інтереси кипчаків і у випадку ворожого нападу на кипчаків переходили на бік їхнього ворога.

Отже, кипчацький соціум IX–XIII ст. можна вважати типово кочівницьким. Вожді кипчаків не були феодалами на зразок європейців, проте вже мали великі статки, й соціальна диференціація у кипчаків зайшла досить далеко. Основу соціальної ієрархії становили племена, а також харизматичні клани. Опорою влади вождів конфедерацій та правителів племен були беки. До дружин беків входили ери – прості вільні кочівники, які мали зброю. У плані суспільної організації кипчаків IX–XIII ст. можна порівняти з германцями початку епохи Великого переселення народів.

ЛІТЕРАТУРА

Абу-л-Гази 1768. – Родословная история о татарах переведенная на французский язык с рукописная татарской книги, сочинения Абулгачи Баядур-хана и дополненная великим числом примечаний достоверных и любопытственных о прямом нынешнем состоянии Северных Азии с потребными географическими ландкартами, а французского на российский в Академии наук. Т. 1. Санкт-Петербург, 1768.

Агаджанов С.Г. *Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии.* Ашхабад, 1969.

Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах в Восточной Европе // *Исторический архив.* Т. III. Москва, 1940.

Анчабадзе З.В. Кыпчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI–XIV веков // *Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов.* Нальчик, 1960.

Артамонов М.И. *История хазар.* 2-е изд. Санкт-Петербург, 2001.

Ахинжанов С.М. *Кыпчаки в истории средневекового Казахстана.* Алматы, 1989.

Баран Я.В., Козловський А.О. Кочівники південно-руських степів у I – поч. II тис. н.е. // *Золото степу.* Київ, 1991.

Бубенок О.Б. “И города пойма Половецкие, Галин, Чешуев, Сугров...” // *Східний світ,* 2009, № 1.

Гардизи 1973. – Извлечение из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар”. Приложение к “Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.” // *Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению.* Москва, 1973 // http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frametext_1.htm

Гарнати 1971. – Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) / Публикация О.Г. Большакова и А.Л. Монгайта. Москва, 1971 // <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/G.phtml?id=2044>

Голден П. Кыпчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи // *Монгольская империя и кочевой мир.* Кн. 1. Улан-Удэ, 2004.

Григорьев А.П. *Сборник ханских ярлыков русским митрополитам: Источниковедческий анализ золотоордынских документов.* Санкт-Петербург, 2004.

Григорьев А.П., Григорьев В.П. *Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венедии: Источниковедческое исследование.* Санкт-Петербург, 2002.

Гугуев Ю.К. Половецкий пассаж Жана де Жуанвиля // *Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика*. Санкт-Петербург, 2007.

Гугуев Ю.К. Рассказ Жана де Жуанвиля о похоронах знатного кумана // *Тюркологический сборник, 2007–2008: история и культура тюркских народов России и сопредельных стран*. Москва, 2009.

Давлеитин Г.М. Сведения об ученых и писателях, вышедших из Волжской Булгарии // *Давлеитин Г.М. Волжская Булгария: духовная культура (домонгольский период, X – начало XIII в.)*. Казань, 1990 // http://www.krotaina.com/fadlan/v_bulgars.html

Епископа Феодора “Аланское послание” / Перевод Ю.А. Кулаковского // <http://www.alanica.ru/library/Feod/text.htm>

Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика / Пер. с старофранц. Г.Ф. Цыбулько, под ред. А.Ю. Карачинского, науч. ред. Ю.П. Малинин. Санкт-Петербург, 2007.

Зайцев И. Крымская историографическая традиция XV–XIX вв.: Пути развития. Рукописи, тексты, источники. Москва, 2009.

Ибн Фадлан 1939. – Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Перевод и комментарии А.П. Ковалевского.] Под редакцией И.Ю. Крачковского. Москва – Ленинград, 1939 // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm>

Иванич М. “Дафтар-и Чингиз-наме” как источник по истории кочевых обществ // *Источниковедение истории Улуса Джучи. От Калки до Астрахани. 1223–1556*. Казань, 2001.

Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 1962.

Камболов Т.Т. Зеленчукская надпись // *Очерк истории осетинского языка*. Владикавказ, 2006 // <http://www.alanica.ru/alanic-language/13-alanian-language/4-zelenchuksk-inscription>

Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санкт-Петербург, 2003.

Кононов А.Н. Родословная туркмен: Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. Москва – Ленинград, 1958.

Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под. ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва, 1991 // http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412

Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972.

Кумеков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI – нач. XIII вв. по арабским источникам // *Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана*. Вып. 2. Москва, 1990.

Кумеков Б.Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII – начала XIII века // *Известия АН Республики Казахстан*. № 1. Алматы, 1993.

Кумеков Б.Е. О древнетюркских государственных традициях в Кимакском каганате и Кипчакском ханстве // *Известия Национальной академии наук Республики Казахстан*. № 1 (239). Январь – февраль. Алматы, 2003.

Кумеков Б.Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // *История татар. Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь*. Казань, 2006.

Кычанов Е.И. Сведения в “Юань-ши” о переселениях кыргызов в XIII в. // *Известия Академии наук Киргизской ССР*. Т. V. Вып. 1 Фрунзе, 1965 // <http://www.kyrgyz.ru/?page=76>

Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку // *Полное собрание русских летописей*. Т. 1. Москва, 1962.

Ливийские письма // <http://www.rbardalzo.narod.ru/4/liv.html>

Лукина С.Г. Авары: путь в Европу. Ижевск, 2009.

Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. Электронная версия 2002 года // <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>

Могильников В.А. Кимаки. – Сросткинская культура. – Карлуки // *Степи Евразии в эпоху Средневековья*. Серия: Археология СССР. Москва, 1981 // <http://kronk.narod.ru/library/mogilnikov-va-1981b.htm>

НПЛ 1950. – Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под редакцией и предисловие А.Н. Насонова. Москва, 1950.

Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы. Москва, 1990.

- Осіп'ян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. // **Київська старовина**, 2005, № 1–2.
- Отрощенко В.В., Рассмакін Ю.Я. Половецький комплекс Чингульського кургану // **Археологія**. Вип. 53. Київ, 1986.
- Отрощенко В.В., Рассмакін Ю.Я. Половецький хан з Чингульського кургану // **Золото степу**. Київ, 1991.
- Плетнева С. А. **Половцы**. Москва, 1990.
- Поучение Владимира Мономаха // **Сочинения Владимира Мономаха. Поучение** // http://www.portal-slovo.ru/history/35626.php?ELEMENT_ID=35626&PAGEN_2=3
- Прицак О. **Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”**. Київ, 2008.
- Прицак О., Голб Н. **Хазарско-еврейские документы X века** / Научная редакция, послесловие и комментарии В.Я. Петрухина. Издание 2-е исправленное и дополненное. Москва – Иерусалим, 2003.
- Раби Петахья 2004. – Кругосветное путешествие Петахьи Регенсбургского // **Три еврейских путешественника** / Перевод и примечания П.В. Марголина. Москва – Иерусалим, 2004 // http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083
- Расовский Д.А. **Половцы. Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии**. Москва, 2012.
- Рашиев Р. Великая Булгария // **История татар**. Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.
- Сокровенное сказание монголов** / Перевод С.А. Козина. Москва, 2002.
- Соловьёва Л.Н. Древние германцы и их письменность // **Введение в германскую филологию**. Москва, 1980 // <http://norse.ulver.com/articles/solovyeva.html#3.2>
- Стеблева И.В. **Жизнь и литература доисламских тюрков: историко-культурный контекст древнетюркской литературы**. Москва, 2007.
- Степанов Ц. Развитие концепции сакрального царя у хазар и болгар эпохи раннего Средневековья // **Хазары // Евреи и славяне**. Т. 16. Москва – Иерусалим, 2005.
- Тизенгаузен В.Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды**. Т. I: Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884.
- Тизенгаузен В.Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды**. Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В.Г. Тизенгаузенем и обработ. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Москва – Ленинград, 1941.
- Усманов М.А. **Татарские исторические источники XVII–XVIII вв.** Казань, 1972.
- Утемиши-хаджи 1992. – Чингиз-намэ** / Пер. В.П. Юдина. Алматы, 1992 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Chengiz-name/frame-text.htm>
- Федоров-Давыдов Г.А. **Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники**. Москва, 1966.
- Храпачевский Р.П. **Золотая Орда в источниках (Материалы для истории Золотой Орды или улуса Джучи)**. Т. 3. Китайские и монгольские источники. Москва, 2009.
- Худяков Ю.С. **Сабля Багыра. Вооружение и военное искусство средневековых кыргызов**. Санкт-Петербург, 2003.
- Худуд ал-Алам 1937. – *Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D.* / Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold. London, 1937 // <http://odnapl1yazyk.narod.ru/hududalal.htm>
- Шушарин В.П. **Ранний этап этнической истории венгров**. Москва, 1997.
- Albrici monachi Triumphontium Chronicon* / Eddid P. Sheffer-Boichorst-1241 // **Monumenta Germania Historiae Scriptores**. Т. XXIII. Hannover, 1874.
- Chronicon pictum Vindobonense* / Ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones critica adiecit M. Florianus // **Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores**; 2. Lipsiae, 1883.
- Golden P.B. The migrations of the Oğuz // **Archivum Ottomanicarum**. Vol. 4. Wiesbaden, 1972.
- Golden P.B. **Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Orgins of Khazars**. Vol. 1. Budapest, 1980.
- Golden P.B. The Polovci Dikii // **Harvard Ukrainian Studies**. Vol. III–IV. (1979/1980). Cambridge Mass., 1980a.
- Golden P.B. Cumanica II: The Ölberli: The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan // **Archivum Eurasiae Medii Aevi**. Vol. VI. Wiesbaden, 1986.

Golden P.B. The peoples of the south Russian steppes // **The Cambridge History of Inner Asia**. Cambridge – New-York – Port-Chester – Melbourne – Sydney, 1990.

Golden P.B. Cumanica IV: The Cumano-Qıpçaq Clans and Tribes // **Archiwum Eurasiae Medii Aevi**. Vol. IX (1995–1997). Wiesbaden, 1997.

Golden P.B. “I will give the people unto thee”. The Chinggisid Conquests and their aftermath in the Turkic World // **Journal of the Royal Asiatic Society**. Third Series. Vol. 10. Part 1. Cambridge UK, 2000.

Joannis de Thwroc, Joannis archidiaconi de Kikullew. Ab Origine gentius. Inserta simul chronica // **Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. Pars Prima**. Vindibonae, MDCCLXVI (1766).

Minorsky V. **Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India**. London, 1942.

Ogham // <http://www.omniglot.com/writing/ogham.htm>

Paloczi-Horvath A. **Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary**. Budapest, 1989.

Pelliot P. **Notes sur l’histoire de la Horde d’Or**. Paris, 1949.

Pelliot P., Hambis L. **Histoire des campagnes de Gengis Khan. Cheng-wou ts’un-tcheng lou** / Traduit et annoté par Paul Pelliot et Louis Hambis. Leiden, 1951.

Pritsak O. The Pechenegs. A case of Social and Economic Transformation // **Peter de Ridder Press (Archivum Eurasiae Medii Aevi. 1975. Vol.1.)** Lisse, 1976.

Rogerii. Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta // **Monumenta Germaniae Historica. Scriptores**. T. XXIX. Hannover, 1892.

Sinor D. The Hun period // **The Cambridge History of Inner Asia**. Cambridge – New-York – Port-Chester – Melbourne – Sydney, 1990.

Szadeczky-Kardoss S. The Avars // **The Cambridge History of Inner Asia**. Cambridge – New-York – Port-Chester – Melbourne – Sydney, 1990.

Spinei V. **The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century**. Cluj-Napoca, 2003.

Spinei V. **The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century**. Leiden – Boston, 2009.

Tabakat-i-Nasiri: A General History of the Muhammedan Dynasties of Asia, including Hindustan, from 194 [810 A.D.] to A.H. 658 [1260 A.D.] and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam by Maulana, Minhaj-ud-Din, Abu-’Umar-i-’Usman Jawzani. Vol. 2. London, 1881.